

Wantje Fritschy

De Majestas Domini in de Ned. Herv. Kerk te Bozum¹⁾

Op 3 oktober 1941 werd in het gewelf van de Ned. Herv. kerk te Bozum tijdens de restauratie een schildering ontdekt. Van onder de pleisterlagen in de absis (d.i. de halfronde oostelijke afsluiting van de kerk) kwam daar een zgn. *Majestas Domini* te voorschijn, geflankeerd door tweemaal twee heiligen. *Majestas Domini* betekent: Majesteit des Heren. Het is de kunsthistorische term voor een afbeelding van de tronende Christus, de rechterhand geheven in het zgn. spreekgebaar, de linkerhand een boek omvattende, vaak gezeten binnen een amandelvormige omlijsting (een mandorla), en omgeven door de vier evangelistensymbolen.

De *Majestas Domini* in Bozum is niet het enige voorbeeld van dit motief in het noorden van Nederland, maar waarschijnlijk wel het oudste. De geconcentreerde compositie van het geheel en de geprononceerde plaatsing ervan zijn bovendien opmerkelijk. De schildering betekende dan ook een unieke aanvulling op het weinige dat ons rest aan middeleeuwse muurschilderkunst in het noorden van Nederland, ofschoon er bepaald geen artistieke kwaliteit aan kan worden toegekend.

Er gingen twee winters overheen, voordat men met de restauratie van de schildering kon beginnen, wat het behoud van de schildering natuurlijk niet ten goede is gekomen. Welke kleuren zij vertoond heeft viel nauwelijks meer te constateren. Terwijl de bontbeschilderde gewelfribben volledig in hun oorspronkelijke staat hersteld konden worden, kon de restaurateur²⁾ met de schildering dan ook niet veel meer doen dan de con-

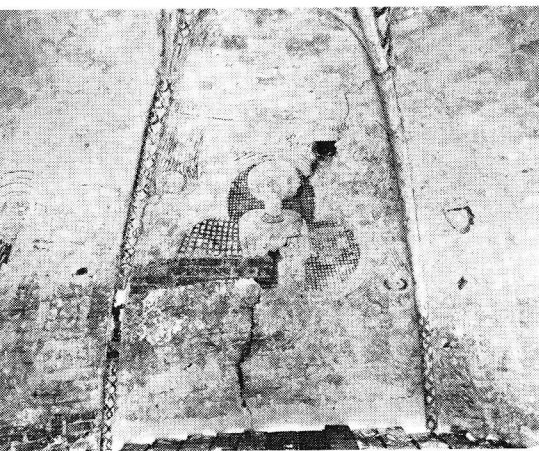
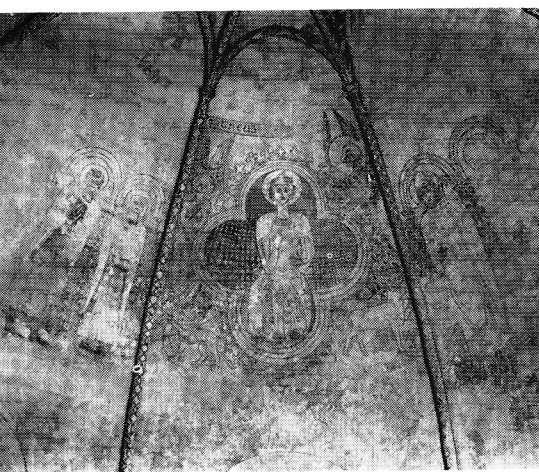
touren herstellen en deze waar mogelijk aanvullen. Behalve deze zwarte contouren en de kleur wit is er alleen hier en daar wat okergeel overgebleven.

We weten niet wanneer de schildering onder de pleisterlagen verdwenen is. We weten wel, dat er ooit grote gotische ramen in de koormuur uitgebroken zijn.³⁾ Misschien is dat in 1518 gebeurd. In het bewaard gebleven kerkerekeningboek van Bozum is er in dat jaar nl. sprake van uitgaven voor 'glessen int koer'. Men kan veronderstellen dat de schildering toen ook meteen maar is overgewit, omdat daar tegen het licht in waarschijnlijk toch weinig meer van te zien zal zijn geweest. Maar er valt niets met zekerheid over te zeggen.

De 'Majesteit des Heren'

In het Boek van de Openbaring (de Apocalyps) beschrijft de evangelist Johannes hoe hij verscheidene malen in visioenen over het einde der tijden ook 'de Heer in Zijn Majesteit' heeft gezien. Eén van deze visioenen nu, en m.n. dat in hoofdstuk IV, is een belangrijke rol gaan spelen in de geschiedenis van de christelijke kunst. Johannes schrijft daar:

'(...) en ziet er was een troon gezet in den hemel, en er zat één op den troon. En die daarop zat, was in het aanzien de steen Jaspis en Sardius gelijk; en een regenboog was rondom den troon, in het aanzien de steen Smaragd gelijk (...). En voor de troon was eene glazen zee, kristal gelijk. En in het midden des troons en rondom den troon, vier dieren, zijnde vol ogen van voren en achteren. En het eerste dier was eenen leeuw gelijk, en het tweede dier een kalf gelijk,

1 (boven). De absisschildering in de NH kerk te Bozum na de restauratie.

2. (onder). De absisschildering in de NH kerk te Bozum vóór de restauratie.

en het derde dier had het aangezicht als een mensch en het vierde dier was eenen vliegende arend gelijk (...).' (Vers 2, 3, 6, 7.)

Deze beschrijving vormde voor kunstenaars al in zeer vroege tijden een inspiratiebron om de 'Majesteit des Heren' af te beelden. De tronende Christus omgeven door de Vier Dieren (ook wel genaamd de Vier Levende Wezens) vinden we al in de eerste helft van de 5e eeuw in Rome in de Sta. Pudenziana.

We vinden het motief talloze malen in opgegraven kloosters in het 6e-eeuwse Egypte (zie afb. 3). We vinden het in de miniaturen van het Keltische Ierland. We treffen het aan op de boekbanden

en in de kleinkunst van Karolingen en Ottonen. En tenslotte verschijnt het in de 11e en 12e eeuw ook op de beroemde portalen van de Franse kathedralen (zie afb. 4), nog steeds in dezelfde vormen, die al in het 6e-eeuwse Egypte de standaardformule voor de verbeelding van het Johannesvisioen van hoofdstuk IV geworden waren.

In het Westen verdwijnt het motief langzamerhand in de 13e eeuw. Het komt dan in een concurrentiepositie te staan t.o.v. de afbeelding van het Laatste Oordeel en wordt daardoor tenslotte verdreven. De voorstelling van het Laatste Oordeel had voor de middeleeuwer nauw te maken met zijn persoonlijk lot. De Majestas Domini was een veel abstracter motief. Tijdens de gotiek, toen de belangstelling voor de individuele mens en zijn lot sterk toenam, sprak het de mensen waarschijnlijk niet meer zo aan.

De overgang van Majestas Domini naar Laatste Oordeel kon trouwens vrij soepel verlopen, omdat beide teruggaan op het troonvisioen van Johannes.

In Noord-Nederland vinden we in de kerken van Loppersum, Huizinge, 't Zandt en Noordbroek voorstellingen van het Laatste Oordeel. De schilderijen in Waddewarden in Oost-Friesland (zie afb. 5) kan men als een overgangsvorm beschouwen. Christus houdt de beide armen niet uitgespreid, zoals in de voorstellingen van het Laatste Oordeel gebruikelijk is, maar heft de ene hand in spreekgebaar, terwijl hij met de andere een boek vasthoudt, op de wijze van de Majestas Domini. Aan weerszijden van zijn hoofd zien we echter wel het zwaard en de lelie van het Laatste Oordeel.

In het Westen verdwijnt het Majestas Domini-motief dus sedert de 13e eeuw langzamerhand. In het Oosten zien we het daarentegen ook daarna nog eeuwenlang op ikonen afgebeeld.

In dit artikel zullen we proberen te achterhalen wat de betekenis van deze voorstelling voor de middeleeuwse Bozumer geweest kan zijn, we zullen de schildering proberen te dateren en we zullen bespreken hoe het motief hier in deze vorm terecht kan zijn gekomen.

De Majestas Domini in Bozum

Omdat het Majestas Domini-motief in de christelijke wereld zo algemeen bekend en wijd verbreid was, zou het misschien voor de hand liggen om te veronderstellen dat men het vaak gewoon maar overgenomen zal hebben, zonder zich verder de oorsprong ervan in het Boek van de Openbaring nog bewust te zijn. Dat lijkt des te meer voor de hand liggend in een uithoek als Bozum. Kleine details waarschuwen ons echter dat we niet al te snel en al te gemakkelijk een dergelijk oordeel moeten vellen.

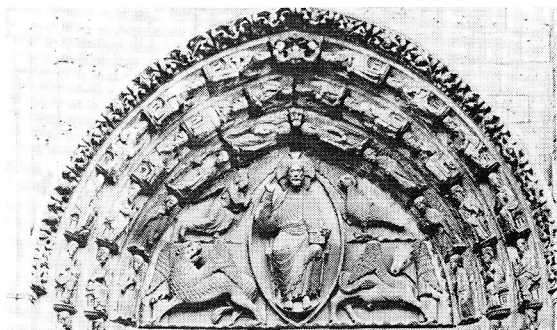
In het algemeen zijn meestal niet alle elementen uit de beschrijving van Johannes in Openbaring hoofdstuk IV in de artistieke verbeelding daarvan terug te vinden. Dieren 'vol ogen' vinden we wel in Egypte, maar later meestal niet meer. De omlijsting waarbinnen Christus troont, bestaat soms wél uit een band met verschillende kleuren, zoals een 'regenboog', soms niet. (In Bozum wel.) Terwijl we in Noord-Europa en Duitsland bij het Majestas Domini-motief vrijwel nooit een reminiscentie aan de in de Apocalyps vermelde 'kristallen zee' tegenkomen, is het opvallende in Bozum, dat we onder de voeten van Christus een duidelijk golflijntje zien. Dat moet wel op de 'kristallen zee' slaan en het is er een aanwijzing voor, dat men bij het maken van een dergelijke afbeelding ook in later eeuwen en ook in een uithoek als Bozum, vaak het verband met de

Apocalypstekst van hoofdstuk IV nog duidelijk voor ogen had.

De Vier Levende Wezens

Wat kan men in Bozum gedacht hebben bij die Vier Levende Wezens, die Vier Dieren, rondom Christus? Men zag er in ieder geval symbolen voor de evangelisten in, want hun namen stonden erbij geschreven.

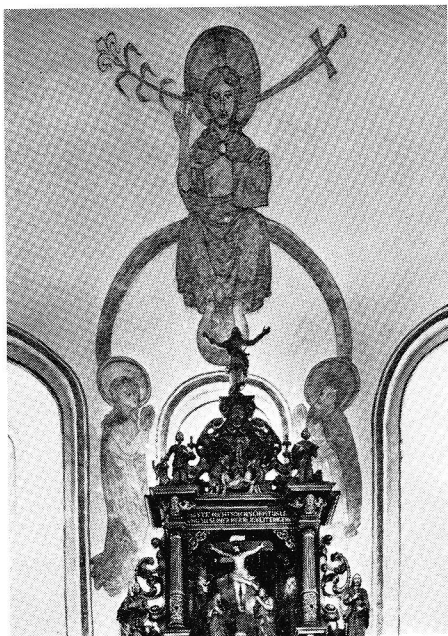
Dat de Vier Dieren die Johannes in zijn visioen zag o.m. een symbool waren voor de vier evangelisten, was een interpretatie die al in de derde eeuw door de H. Irenaeus gegeven was.⁴⁾ Dank zij St. Hiëronymus en St. Gregorius is deze interpretatie in de Middeleeuwen algemeen verbreid geraakt. De interpretatie is gebaseerd op het begin van het evangelie van elk der evangelisten. De *mens* (vaak afgebeeld als een engel) sloeg op Mattheus, omdat zijn evangelie begint met het opsommen van het menselijk voorgelicht van Christus. De *leeuw*

3 (boven). Majestas Domini-compositie met Maria en apostelen, afkomstig uit een klooster in Bawit in Egypte.

4 (onder). De Majestas Domini van het westelijk portaal van de kathedraal van Chartres. ± 1150.

Christus troont hier zoals gebruikelijk binnen een mandorla. Daarnaast de vier dieren.

5. Laatste Oordeel in de absis van de kerk te Waddewarden in Oost-Friesland. De houding van de handen is echter die van de Christus van de Majestas Domini-compositie. $\pm$ 1400.

sloeg op Marcus, omdat zijn evangelie begint met de stem van de roepende in de woestijn, waarbij men aan een leeuw dacht. Het evangelie van Lucas begint met de priester Zacharias en men schreef daarom de *stier* (soms ook kalf of rund) aan hem toe, omdat dat een offerdier was. Het evangelie van Johannes begint met het woord dat bij God was. De *adelaar* werd zijn symbool, omdat ook deze hoog in de hemel vertoeft. Bij de leeuw dacht men bovendien aan het koningschap van Christus en aan zijn Opstanding (men meende in de Middeleeuwen dat de leeuw onsterfelijk was), bij de mens aan zijn Menswording, bij de stier aan zijn ambt als offerpriester en aan zijn Offerdood, en bij de adelaar aan zijn Hemelvaart en aan de gave van de Geest die over de Kerk vliegt.

Het is natuurlijk moeilijk om na te gaan in hoeverre de middeleeuwer te Bozum zich van al dit soort interpretaties bewust was. Maar we weten in ieder geval uit de 13e-eeuwse 'Kronieken van Emo en Menko', dat abt Emo van het Groningse Premonstratenzer klooster te Wittewierum, o.m. de 5e-eeuwse christe-

lijke schrijver Sedulius kopieerde.⁵⁾ En deze Sedulius was in de Middeleeuwen vooral geliefd vanwege de dichtregels waarin hij zo'n interpretatie van de Vier Levende Wezens geeft! ⁶⁾

De 'vierpas'omlijsting

Bijzonder aan de Majestas Domini te Bozum is de omlijsting waarbinnen Christus troont, nl. een zgn. 'vierpas'. Veel gebruikelijker is de mandorla, de amandelvormige omlijsting.

Dr. D. Bouvy schreef in 1955 een artikel in het Bulletin van de Kon. Ned. Oudh. Bond over de kerk in Bozum en hij noemt daar deze vierpasomlijsting een gotisch trekje ('driepassen' en 'vierpassen' treden vaak op binnen de tracering van bijv. gotische ramen).

Maar onze vierpas hoeft niet noodzakelijk een gewone gotische vierpas te zijn. Dat wordt wel bewezen door het feit, dat een dgl. vierpas al in de periode van het Romaáns bij een Majestas Domini voorkomt, bijv. op het 12e-eeuwse antependium uit de Walpurgiskerk in Soest in Westfalen. (Op dit antependium zullen we verderop nog nader ingaan.) Ook de Majestas Domini in vierpasomlijsting in de crypte van Auxerre in Frankrijk behoort tot de periode van het Romaáns. Bovendien is de echte gótische vierpas een decoratief element, dat op een 'logische', decoratieve manier toegepast zal worden. Dus bijv. binnen een roosvenster, of binnen een vierkant paneel. Op Deense antependia doorsnijdt de vierpas rondom de Majestas Domini de paneelindeling daar echter abrupt.

Dat is eens te meer een aanwijzing, dat de vierpas in zo'n context niet als zuiver decoratief opgevat moet worden. De sleutel voor de verklaring van deze vierpas is waarschijnlijk ook bij de al genoemde Irenaeus te vinden. Vóór

de passage waarin hij de betekenis van de Vier Levende Wezens uitlegt, gaat hij nl. ook in op de vraag, waarom er precies vier evangeliën zijn. En hij zegt dan: 'Het is immers onmogelijk dat er meer of minder evangeliën zijn. Omdat er immers in onze kosmos vier hemel-regio's zijn en vier hoofdwindstreken en de Kerk over de hele wereld verbreid is'. Christus is het middelpunt van de over de vier windstreken verbreide Kerk. Zó wordt hij in Soest, in Auxerre, op de Deense antependia, én in Bozum dan ook afgebeeld.

De vierpas is duidelijk niet alleen maar een toevallige, al of niet gotisch geïnspireerde, afwijking van de gewone mandorla.

Het 'vlechtwerk' binnen de vierpas

Veel onduidelijker is het okergele vlechtwerk, waarmee het binnenvlak van de vierpas gedecoreerd is. (De onregelmatige wijze waarop het uitgevoerd is, in het linkergedeelte veel grotere 'mazen' dan in de andere drie gedeeltes, was voor sommigen aanleiding om te veronderstellen, dat de schildering in vroeger eeuwen misschien al eens bijgewerkt is. Maar op de foto's van vóór de restauratie lijkt het schilderwerk nergens uit meer dan één laag bestaan te hebben. De onregelmatigheid is dus waarschijnlijk gewoon te wijten aan de slordigheid en onhandigheid waarvan de schildering nog wel meer sporen vertoont.

Hoe kwam de schilder erbij om de vierpas met dit vlechtwerk op te vullen? Meestal liet men in de Middeleeuwen bij dit soort grote officiële voorstellingen zijn fantasie niet zo maar de vrije loop en bij Majestas Domini-afbeeldingen el-

ders in de schilderkunst ziet men dit vlechtwerk nooit.

We vinden iets vergelijkbaars echter wel bij een bodemplaat van de zgn. Barbarossaluchter in de domschat van het Munster te Aken. Daar zien we een figuur die zetelt binnen een vierpas en die op een banderole de tekst van één van de acht zaligspreekingen van Christus vasthoudt (zie afb. 7). Binnen deze vierpas vinden we een soortgelijk vlechtwerk. Dat is hier ook zeer functioneel. Het verleent aan de opengewerkte koperen plaat de nodige stevigheid.

Op basis hiervan zou je kunnen vermoeden, dat de schilder te Bozum zijn voorbeeld niet in de schilderkunst, maar wellicht in de edelsmeedkunst heeft gevonden.

Een baardeloze Christus

Een bijzonder archaïsch trekje van onze Friese Majestas Domini is de baardeloosheid van Christus. Vanaf de vroegste tijden vinden we in de christelijke kunst in afbeeldingen zowel de baardige als de jeugdige baardeloze Christus. Ook in de oudste voorbeelden van Majestas Domini-composities vinden we Christus van het begin af aan zowel met als zonder baard.

In de loop van de tijd wordt echter het jeugdige baardeloze type steeds meer verdrongen ten gunste van het baardige type. Deze ontwikkeling lijkt in het algemeen tegen het midden van de 12e eeuw wel zijn beslag gekregen te heb-

6. Antependium uit de Walpurgiskerk in Soest in Westfalen. ± 1180. De compositie lijkt frappant veel op de compositie van de schildering te Bozum.

ben. Een baardeloze Christus mag tegen het midden van de 13e eeuw (deze datering van de Majestas te Bozum komt verderop aan de orde) dan ook een opmerkelijk verschijnsel genoemd worden. In verband met onze opmerkingen over het vlechtwerk in de vierpas mag niet onvermeld blijven, dat F. v. d. Meer er in zijn boek over de *Majestas Domini* op wijst, dat met name in de edelsmeedkunst archaische trekjes vaak een hardnekkig leven hebben geleid.

De heiligen aan weerszijden

Over de interpretatie van de heiligenfiguren kunnen we kort zijn. Er valt weinig met zekerheid over te zeggen. De twee linkerfiguren worden algemeen opgevat als Johannes en Maria. Het zijn in ieder geval een mannelijke en een vrouwelijke heilige en in dergelijke composities van een tronende Christus met heiligen aan weerszijden ontbreken zij meestal niet. Bovendien lijkt de linkerheilige, zoals men dat bij Johannes de Doper mag verwachten, blote voeten te hebben.

Spahr v. d. Hoek heeft geprobeerd de rechter heilige als abt Gregorius van Utrecht te identificeren op grond van een post in het kerkerekeningboek uit

de jaren 1541-43: 'Utgion VII st. de meler van Sinte Gregorius te vermeliën'. Hij meent dat dit moet slaan op een van de heiligenfiguren van de schildering in de absis. Bouvy betwijfelt dit m.i. terecht. Waarom zou men alleen één heilige opnieuw overschilderen? Het lijkt me inderdaad waarschijnlijker dat deze post, zoals Bouvy meent, het overschilderen van een beeld betreft. Spahr's suggestie is bovendien strijdig met onze veronderstelling dat de schildering wellicht al in 1518 onder de pleister verdwenen is. Zijn vermoeden dat de rechter nrs St. Maarten, de patroon van de kerk⁷), bevat zal hebben kan natuurlijk best juist zijn, maar we hebben er verder geen nadere aanwijzingen voor. Dat de gemijterde figuur te Bozum goed vergeleken lijkt te kunnen worden met de in een baksteen uitgesneden figuur van een abt, gedateerd in de 13e eeuw en afkomstig van het Premonstratenzer klooster Mariëngaard, helpt ons tenslotte ook niet veel verder.

De Majestas Domini en de byzantijnse Deësis

De gehele compositie, een tronende Christus met heiligen aan weerszijden, doet sterk denken aan de zgn. Deësis uit de ikonenschilderkunst.

Deësis betekent 'deemoedige bede', 'gebed'. Het is de kunsthistorische term voor een in de Byzantijnse kunst gebruikelijke beeldcompositie, die de Verlosser weergeeft met aan weerszijden Maria en Johannes als voorsprekers. Aan hen kunnen nog andere voorsprekers (apostelen, engelen, heiligen) toegevoegd worden in een zgn. 'grote Deësis'. Waarschijnlijk via Italië, is deze compositie ook in Duitsland sterk verbreid geraakt. Zij werd daar meestal gecombineerd met de *Majestas Domini*, bijv. in de absiden van de grote kerken, zoals de St. Gereon en de St. Pantaleon in Keulen, de St.

7. Bodemplaat van de zgn. Barbarossaluchter uit de domschat van Aken. ± 1165. Een vierpas met 'vlechtwerk', net als in Bozum.

8. Het exterieur van de NH kerk te Bozum. Duidelijk is te zien dat het koor later opgehoogd is.

Patroklus in Soest etc.

T.a.v. Bozum zouden we kunnen opmerken, dat de schilder wellicht wel de notie had dat Maria en Johannes in een dergelijke compositie thuishoren, maar dat hij waarschijnlijk te weinig van de wereld gezien had om te weten dat zij binnen dit soort composities dan eigenlijk wel aan wéérszijden van Christus behoren te staan.

De datering van de schildering in Bozum

Als men wil weten wanneer de schildering aangebracht is, kan men de bouwgeschiedenis van de kerk als aanknopingspunt nemen. Het koor waarin de schildering zich bevindt is nl. later opgehoogd. Aan de buitenkant van de kerk is dat duidelijk te zien (zie afb. 8). De schildering moet natuurlijk van na die verbouwing dateren.

'Meloengewelven'

Gezien de bouwwijze met tufsteen aan de buitenzijde en baksteen aan de binnenzijde der muren, die als zgn. 'kistwerk' zijn behandeld (met vulling van

keien en puin), dateert het Romaanse kerkgebouw van Bozum waarschijnlijk uit de 2e helft van de 12e eeuw. Voor de datering van de verbouwing biedt de vorm van het toen aangebrachte gewelf aanknopingspunten. We zien in de kerk van Bozum nl. een zgn. 'meloengewelf', een mode van overwelfing die, waarschijnlijk vanuit Zuidwest-Frankrijk, in de 13e eeuw in Westfalen ingang had gevonden, en die zich vandaar snel had verspreid, o.m. in de noordelijke Nederlanden. Een vast punt in de datering van deze meloengewelven is het bouwjaar van de aldus overwelfde kerk te Billerbeck in Westfalen (1234). Aanknopingspunten voor de datering van de verschijning en de verspreiding van deze gewelven in Groningen zijn de kerken van Westeremden, Krewerd en Hellum. De kerk van Westeremden brandde in 1238 af, waarna, volgens de 13de-eeuwse kroniek van Emo en Menko, de herbouw gereed kwam in 1259. Op basis van het vervolg op de kronieken van Emo en Menko kunnen we aan de kerk van Krewerd het jaar 1280 en aan de kerk van Hellum het jaar 1296 verbinden.

De opkomst van de meloengewelven in Groningen dateert dus waarschijnlijk uit het 2e kwart van de 13e eeuw, de verspreiding uit de 2e helft daarvan.

Het bouwen van stenen gewelven was duur en afhankelijk van de aanwezigheid van deskundige arbeiders. De 2e helft van de 13e eeuw staat in het noorden bekend als een periode van economische opbloei en betrekkelijke rust, terwijl in de 1e helft van de 14e eeuw de twisten tussen de Schieringers en de Vetkopers toenemen en we t.a.v. de kloosters over toenemend verval lezen. Alleen al op grond van deze gegevens ligt het voor de hand de verbouwing van het koor van de kerk te Bozum op zijn laatst in de 2e helft van de 13e eeuw te plaatsen.

Dit wordt nog ondersteund door het feit dat ook de twee kerken in Groningen waarin een dergelijke doorhangende sluitsteen voorkomt (Siddeburen en Oldenzijl) vroeg gedateerd worden.

De Groningse meloengewelven

Nu is het opvallend dat het meloengewelf in de Groningse kerken een heel eigen ontwikkeling is gaan doormaken. Men zie bijv. de gewelven in 't Zandt, Bierum, Appingedam en Siddeburen. Als een laatste weelderige uitloper mag die in Campen in Oost-Friesland niet onvermeld blijven. In Friesland past het gewelf in Bergum zonder meer in bovengenoemde reeks. Maar het gewelf in Bozum, met zijn in een neerhangende rozet samenkomende ribben, lijkt niet zonder meer bij deze ontwikkeling aan te sluiten. Het lijkt veel directer afhankelijk van bijv. een gewelf als dat te Billerbeck in Westfalen, dat ook een dergelijke neerhangende rozet vertoont. Men kan op grond daarvan dus wellicht voor een verhoudingsgewijs vroege datering van het gewelf te Bozum pleiten.

De schilder Laurentius te Lidlum

Dr. Bouvy dateerde de schildering in 1951 'tegen het midden van de 14e eeuw', in 1955 'op zijn vroegst begin

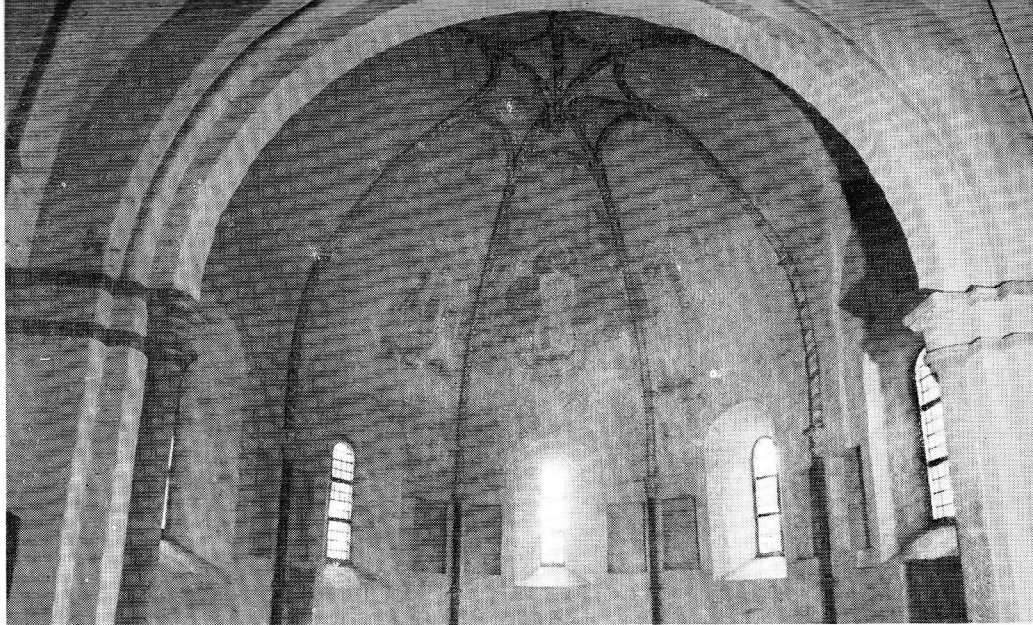
14e eeuw'. In zijn artikel van 1955 wijst hij erop dat in de 'Abtenlevens van Mariëngaard en Lidlum', geschreven door de 16e-eeuwse Sibrandus Leo, gesproken wordt over een lekebroeder Laurentius, die van abt Ids Hermana (1296-1309) de opdracht kreeg de zuilen van de kerk met schilderijen en het hoogaltaar met beeldhouwwerk te voorzien. (In hetzelfde bericht wordt ook gemeld, dat men kort tevoren een bekwaam metselaar te hulp had geroepen om de gewelven aan te brengen.)⁸⁾ Bouvy oppert de veronderstelling, dat deze schilder doorgereisd zal zijn naar Bozum om daar onze schildering met de Majestas Domini aan te brengen en dateert deze in verband daarmee nu wat vroeger dan in zijn artikel van 1951.

Ter verdediging tegen de toch niet zo 14e-eeuwse indruk die de schildering maakt, voert hij aan, dat een 'rustieke hand' geen zeldzaamheid is in het 14e-eeuwse noorden van Nederland. Dat pleit echter nog niet tegen een vroegere datering. Ervoor pleit het feit dat in de 13e eeuw meer artistieke activiteit te verwachten valt dan in de veel woeliger 14e eeuw.

Een gotische vierpas en gotische lelies?

Bouvy wil de schildering in ieder geval 'in de volle gotiek' dateren en hij wijst daarbij op de vierpas en de 'franse lelies' langs de rand daarvan.

Dat de vierpas hier waarschijnlijk helemaal geen gotisch element is, werd al betoogd. De fleurons (bloemmotieven) die we in Bozum langs de rand van de vierpas zien, kan men m.i. niet beschouwen als echte franse lelies, zoals we die bijv. wel te Westergeest en Holwierde zien, waar de schilderijen duidelijk later gedateerd moeten worden dan te Bozum. Waar we fleurons tegenkomen die lijken op die te Bozum (Martinikerk Groningen, Westeremden) worden deze in de 13e eeuw gedateerd. Ook het feit dat zich binnen de arcaden boven de heiligen totaal geen gotische tracerings aftekent, zoals bijv. wel te Holwierde

9. Melloengewelf met neerhangend rozet in Bozum.

en Wirdum (zie afb. 13), beide duidelijk later dan Bozum, maakt Bouvy's veronderstelling over het 'duidelijk gotische' karakter van de Majestas Domini te Bozum minder waarschijnlijk.

Een vroegere datering waarschijnlijk

Voor mijn datering van de schildering te Bozum ga ik ervan uit, dat deze samenhangt met de bouw van het gewelf. (Ook in Lidlum vonden, zoals we zagen, de verbouwing en de beschildering van de kerk onder dezelfde abt plaats.) Op grond van de vorm van het melloengewelf konden we deze verbouwing plaatsen tussen ± 1235 en ± 1250 .

Maar de beschildering kan in principe natuurlijk ook best later plaatsgevonden hebben. Ze is nl. niet in fresco-techniek uitgevoerd, waarbij de schildering op de nog natte, 'frisse', kalk aangebracht moet worden, maar, zoals in het noorden gebruikelijk, 'al secco', dus op de droge kalk.

Mijn (vroeg) datering lijkt echter ook ondersteund te worden door het artikel van R. Meischke over het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van

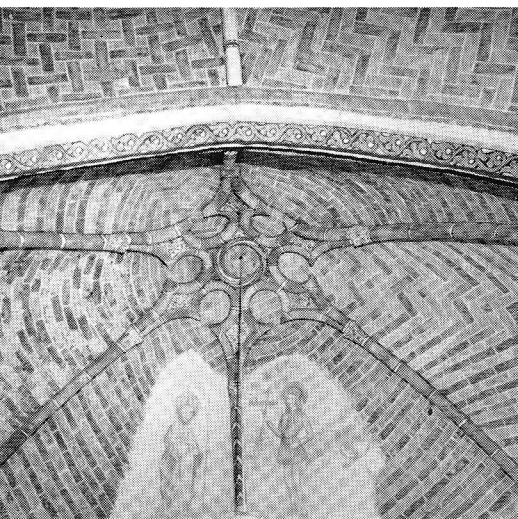
Groningen in het Bulletin van de Ned. Oudh. Bond van 1966. Hij signaleert van ± 1250 tot ± 1350 een voorkeur voor rode kerkinterieurs, die grote figurale beschilderingen zoals te Bozum en bijv. ook te Bierum, Wirdum etc. onmogelijk maakt, daar deze uiteraard een witte ondergrond vereisen. Tót ± 1250 en in de periode van ± 1350 tot ± 1450 onderscheidt hij een voorkeur voor witte interieurs. Het gaat in het eerste geval om een groep overwelfde bakstenenkerkjes, die zowel in Friesland als in Groningen vertegenwoordigd is. Bozum valt in deze groep. De schilderingen van Bierum, Wirdum etc. horen in de 2e groep thuis.

Op grond van alle genoemde overwegingen zouden we dus voor de schildering te Bozum kunnen besluiten tot een datering tussen ± 1235 en ± 1250 .

De herkomst van het Majestas Domini-motief te Bozum

De Majestas Domini elders in Noord-Nederland

Hoe is het Majestas Domini-motief nu

in deze vorm hier terechtgekomen? De Majestas Domini in Bozum is niet de enige in Noord-Nederland. In Woldendorp vinden we er een in de sluitring van een gewelf. Deze wordt in ± 1350 gedateerd. In Wirdum zien we het motief in een vensternis, met heiligen érónder, gedateerd eind 14e/begin 15e eeuw. Die van Bierum uit de 2e helft van de 14e eeuw bevindt zich net als in Bozum in de absis tussen de gewelfribben.

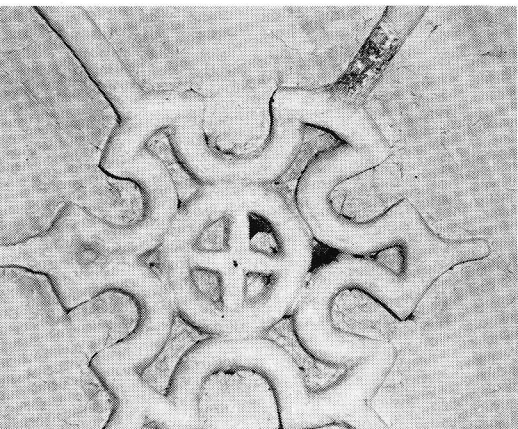
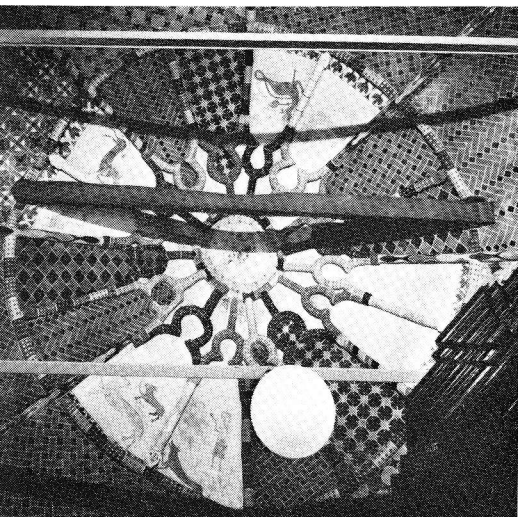
Ze zijn alle in vorm slecht vergelijkbaar met die te Bozum en dateren alle van later tijd.

De opvallend fraaie Majestas Domini in Eilsum in Oost-Friesland dateert wel uit ± 1250 , maar vertoont evenmin enige verwantschap met die te Bozum.

Een miniatuur als voorbeeld?

Waar heeft de schilder in Bozum zijn motief dan vandaan gehaald? Had hij misschien een miniaturenboek met voorbeelden?

In het Rijksarchief van de provincie Gelderland wordt een handschrift bewaard (het Plenarium uit het klooster Bethlehem bij Doetinchem) dat acht miniaturen bevatte, waarvan er twee verdwenen zijn. Eén van deze twee moet, blijkens een aantekening in de marge, een 'Maiestas Domini cum animalibus', een Majestas Domini met Dieren, geweest zijn. Hoogerwerff weet in zijn werk over de Noord-Nederlandse schilderkunst aannemelijk te maken dat deze miniaturen een reeks waren, die als voorbeeld diende. Dergelijke voorbeeldreeksen, waarvan het Majestas Domini-motief dus blijkbaar deel uitmaakte, zouden dus ook best in kloosters in Gronin-

10 (boven). Meloengewelf in Bierum in Groningen.

11 (midden). Meloengewelf in Campen. De Groningse meloengewelven maken wat betreft de decoratieve patronen van de ribben een geheel eigen, van Westfalen onafhankelijke, ontwikkeling door. Het toppunt van deze ontwikkeling vinden we in de kerk van het Oost-Friese Campen.

12 (onder). Meloengewelf in het Friese Bergum. Dit sluit, in tegenstelling tot dat van Bozum, bij de Groningse ontwikkeling aan.

13. Majestas Domini met heiligen in een vensternis in de kerk van Wirdum (Gr.).
Begin 15e eeuw.

gen en Friesland gebruikt kunnen zijn. We weten uit de kronieken in ieder geval dat ook hier handschriften met miniaturen aanwezig waren.

De Majestas Domini en de kloosters

Het bekend worden en het verspreid raken van het Majestas Domini motief in de noordelijke Nederlanden moet in ieder geval wel in verband staan met de verspreiding van het kloosterleven met zijn internationale onderlinge contacten. Abt Sibrandus van het klooster Mariëngaard bij Hallum (1230-1238) bericht ons bijv. in zijn *Vita Fretherici* dat de stichter van zijn klooster, Fredericus, o.m. in Munster studeerde. Van abt Emo weten we uit de al eerder aangehaalde kronieken dat hij te Parijs, Oxford en Orleans studeerde en dat hij daar vele boeken kopieerde. We horen over zijn reizen naar Rome en Prémontré en naar Varlar in Westfalen.

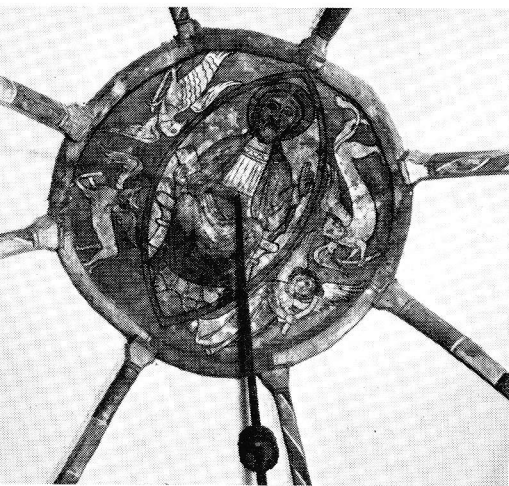
Nederlandse kloosterlingen hebben dus in het buitenland hun ogen goed de kost kunnen geven en zelfs handschriften met illustraties mee kunnen brengen.

Maar van die handschriften met miniaturen uit het noorden van Nederland is ons helaas niets bewaard gebleven.

In wel bewaard gebleven Engelse, Franse en Duitse miniaturen uit die tijd trof ik echter nergens een Majestas Domini aan, die op die te Bozum leek. Eigenlijk is de vorm van onze Majestas met zijn heiligen aan weerszijden ook niet zodanig, dat hij ooit op de pagina van een boek gepast zou hebben. De compositie met de heiligen onder arcaden lijkt eerder geïnspireerd door objecten waarin architectonische geleding van de vormen een belangrijke rol speelt, zoals bijv. reliekschrijnen of altaarantependia.

De Majestas Domini in Soest

Inderdaad vinden we in het al eerder genoemde antependium uit de Walpurgiskerk in Soest in Westfalen voor het eerst een stuk dat frappant veel op onze schildering te Bozum lijkt. Niet alleen zien we hier net als in Bozum een Majestas Domini geflankeerd door tweemaal twee heiligen onder arcaden, maar bovendien troont Christus hier ook, net

14. Majestas Domini in de sluitring van een gewelf in de kerk van Woldendorp. ± 1350. Christus troont zoals gebruikelijk in een mandorla. Opmerkelijk aan deze Majestas Domini is dat Christus het spreekgebaar met de 'verkeerde' hand maakt.

als in Bozum, binnen een vierpas, i.p.v. binnen de veel gebruikelijker mandorla. Antependium betekent letterlijk 'voorhangsel'. Het is een stuk dat aan de voorkant van de altaartafel aangebracht werd. Dit Soester antependium dateert van ná 1166, het wijdingsjaar van de Walpurgiskerk, maar gezien de stijl in ieder geval nog wel uit de 12e eeuw. Uit de 14e eeuw vinden we in Soest in de Wiesenkirche een soortgelijk altaarretabel (d.i. een stuk dat óp de altaartafel geplaatst werd). Ook hier weer Christus tronend in een vierpas, omgeven door de vier evangelistensymbolen en aan weerszijden een reeks heiligen onder arcaden (hier tweemaal vier). Het wordt gedateerd in ± 1340 à 1350. Dit exemplaar is met zijn spitsbogen, zijn verfijnde traceringen, in de behandeling van de kleding en in de houding van de figuren, volledig gotisch van karakter. Andere vergelijkbare stukken zijn ons uit Duitsland niet bewaard gebleven.

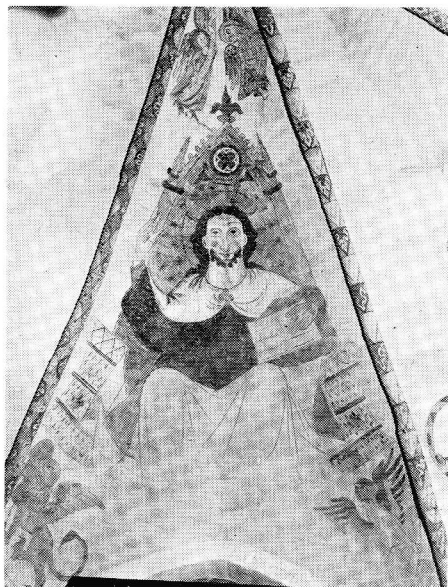
Christus in vierpas in Denemarken en Scandinavië

Men kan echter aannemen dat er vroeger veel meer van dit soort altaarstuk-

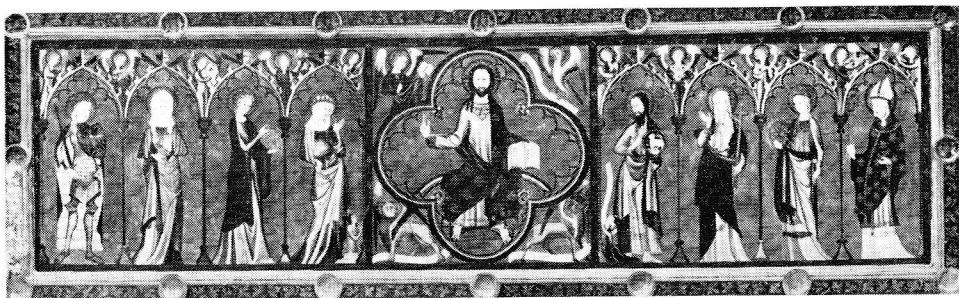
ken in Westfalen geweest zijn. In Denemarken en Scandinavië treffen we nl. een hele traditie van afbeeldingen van Christus binnen een vierpas, niet alleen op antependia, zoals die uit Olst en Odder, maar ook op een kruis uit Gunhildkorset, op een doopvont uit Skjeberg etc.

Er is alle reden om aan te nemen dat deze traditie herleid zal moeten worden op Westfalen. Er bestaat nl. in deze tijd in Scandinavië en Denemarken een sterke, aantoonbare, culturele afhankelijkheid van Westfalen. Er waren intensieve handelscontacten. Soest was een centrum van Hanzehandel. We weten dat men o.m. ook handelde in doopvonten en we weten dat de doopvonten in Westfalen (zie bijv. die te Freckenhorst en te Beckum) vaak, net als die van Skjeberg, een Majestas Domini vertonen.

N.B. Ook naar Friesland werden doop-

15. Majestas Domini in Bierum. 2e helft van de 15e eeuw.

16. Altaarretabel uit de Wiesenkirche in Soest met een Majestas Domini in vierpas met aan weerszijden heiligen. ± 1340.

vonten uitgevoerd. Nu we al bewaard gebleven vergelijkingsmateriaal hebben gevonden van een dergelijke aard als het antependium uit Soest, ligt het niet meer voor de hand om de oorsprong van de Majestas Domini-compositie te Bozum te herleiden op verloren gegane doopvonten. Het is echter wel opvallend, dat we de stand van de engel (Mattheus), zoals we die te Bozum aantreffen, verder bij geen enkele Majestas Domini in het noorden en in Duitsland tegenkomen, behalve op het doopvont van Skjeberg! Ook de Majestas Domini in de Scandinavische monumentale schilderskunst toont een zeer duidelijke afhankelijkheid van die in de Duitse monumentale schilderkunst. De overname van koepelgewelven uit Westfalen heeft in Denemarken en Scandinavië evenzeer plaatsgevonden als in Noord-Nederland. Men heeft tenslotte zelfs op beeldhouwwerk aan een kerk in Scandinavië de signatuur van ene Othelric ontdekt, een beeldhouwer die waarschijnlijk uit Westfalen stamt.

Het is dus zeer waarschijnlijk dat ook de Deense antependia beïnvloed zijn door wat er in die tijd in Westfalen gemaakt werd. Het is dus waarschijnlijk alleen maar toevallig dat ons uit Westfalen slechts twee van dat soort stukken bewaard zijn gebleven. We moeten ook bedenken dat Westfalen altijd rooms-katholiek is gebleven en dat daar, aangepast aan de religieuze behoeften van

nieuwe tijden, steeds weer nieuwe, voor in de kerk bestemde kunstvoorwerpen geproduceerd werden. Het feit dat Scandinavië tot het Protestantisme overging verklaart dan dat er hier veel meer van deze 'verouderde' objecten overbleven. Tenslotte valt nog op te merken, dat de beide Deense antependia voorwerpen uit de edelsmeedkunst zijn. En het antependium uit Soest is wel geschilderd, maar de rand zou bijv. best een geschilderde imitatie kunnen zijn van de met edelstenen ingelegde rand van een stuk uit de edelsmeedkunst.

Het is hier niet voor de eerste keer dat we aanleiding zien om te veronderstellen dat de schildering te Bozum niet geïnspireerd was op een schilderkunstige toepassing van het Majestas Domini-motief, maar op een toepassing daarvan in de edelsmeedkunst.

De Majestas Domini in Bozum en de Premonstratenzers

In dit artikel is er regelmatig van uitgegaan, dat de internationale contacten tussen kloosters een belangrijke factor zijn in de verklaring van de herkomst van het Majestas Domini-motief te Bozum. H. Schrade wijst in zijn boek over de Majestas in de Romaanse schilderkunst vooral op de rol van de Benedictijnen in de verspreiding van dit motief. Hebben de Benedictijnen in Noord-Nederland ook deze rol gespeeld? Bene-

17. Doopvont uit Skjeberg in Noorwegen met een Majestas Domini in vierpas en aan weerszijden heiligen. 1e helft van de 12e eeuw.

dictijnerkloosters waren hier verhoudingsgewijs gering in aantal. De bekendste dateren bovendien uit vroeger tijd dan de Majestas Domini in Bozum. In Noord-Nederland overheersten in de 13e eeuw de Premonstratenzers. Daarnaast waren er o.m. een aantal beroemde Cisterciënzerkloosters.

Cisterziënzers kwamen ook in Scandinavië en Westfalen ruimschoots voor. In Bozum lag dicht bij de Cisterciënzer kloosters Bloemkamp, Hartwerd en Aula Dei in Scharnegoutum. Volgens de kronieken had Bloemkamp in de 13e eeuw echter alleen contacten met de kerken van Scharnegoutum en Jorwerd. Van banden van Bloemkamp met Bozum horen we pas in de 16e eeuw. Bovendien zal toch via de Cisterciënzers, hoewel hun culturele invloed met name op de architectuur van kerken bekend is, ook eigenlijk nauwelijks invloed te verwachten zijn op de beschrijving van het inwendige van een kerk, omdat deze orde juist ontstaan was in reactie op de rijke inwendige aankleding van kerken.

Ook de Premonstratenzers treffen we in Westfalen en Scandinavië in ruime mate aan. Bovendien vinden we minstens tweemaal een Premonstratenzer klooster

in een plaats waar ook een grote Majestas Domini in de absis van een kerk te zien is: in Knechtsteden in het Rijnland en in Vå in Zweden. Bovendien was in Auxerre een Premonstratenzer klooster te vinden, waar we, zoals al eerder gezegd, net als in Bozum een Majestas Domini in een vierpas aantreffen.

Als we de verspreiding van het Majestas Domini-motief als absiscompositie in deze noordelijke streken en m.n. het opduiken van dit motief te Bozum willen verklaren via de invloed van de kloosters, dan komen de Premonstratenzers dus waarschijnlijk in de eerste plaats voor deze rol in aanmerking.

Men zou daar tegenin kunnen werpen dat er dicht in de buurt van Bozum geen Premonstratenzer klooster te vinden was. We weten echter uit de 16e-eeuwse kroniek van Sibrandus Leo, dat er in de 13e eeuw contacten tussen het Premonstratenzer klooster Mariëndal te Lidlum en Bozum bestonden. Hij vermeldt nl. dat Aesgo uit Bozum in de tijd van abt Hoyto ($\pm$ 1265) wel eens een tijd in het klooster te Lidlum heeft doorgebracht.⁹⁾ Hoewel ons er niet één van bewaard is gebleven, weten we verder uit de kronieken, dat er met name in de kerken van de Premonstratenzers zeker altaarstukken aanwezig waren, die er dus bijv. best zo uitgezien kunnen hebben als het antependium uit Soest.

Tenslotte weten we uit de 13e-eeuwse kronieken van Emo en Menko, dat abt Sibrandus van het Premonstratenzer klooster Mariëngaard bij Hallum in Friesland adviezen gaf over de aanleg en de uitmontering van de kerk van Wittewierum in Groningen.¹⁰⁾ Dan ligt het voor de hand om te veronderstellen, dat de abt van een Premonstratenzer klooster misschien wel vaker invloed had of om advies gevraagd werd bij de aankleding van een nieuwe of verbouwde kerk,

dus dat dat ook te Bozum het geval geweest kan zijn.

Al eerder is opgemerkt dat de Majestas Domini-compositie in Bozum slecht vergelijkbaar is met de andere voorbeelden van een Majestas Domini in Noord-Nederland. De Majestas Domini in Bierum, Wirdum en Eilsum passen zonder meer in de normale traditie van de Majestas Domini als absiscompositie. De Majestas Domini te Woldendorp kan, zo niet

eveneens op een absiscompositie, dan toch gemakkelijk op een miniatuur herleid worden.

Het unieke karakter van de Majestas Domini te Bozum kunnen we thans op grond van het voorgaande wellicht verklaren uit een door de Premonstratenzers beïnvloede overbrenging van de in Westfalen voor altaarstukken gebruikelijke Majestas Domini-compositie naar de absis van een dorpskerk.

Noten

¹⁾ Dit artikel is de sterk ingekorte en bewerkte versie van een doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, die in 1975 geschreven werd bij dr. P. P. V. van Moorsel te Leiden.

²⁾ De in 1956 overleden Gerhard Jansen, die voor de restauratie van zeer veel schilderijen in het noorden van ons land te hulp is geroepen.

³⁾ Te zien op een bij Monumentenzorg aanwezige foto van vóór de restauratie van het kerkgebouw. Voor deze verwijzing ben ik dank verschuldigd aan de heer Ph. Breuker te Bozum, die een volledige beschrijving van de kerk in typescript gereed heeft liggen.

⁴⁾ Irenaeus, *Adversus Haereses*, III, 11, 8, *Sources Chrésiennes* deel 34, p. 194-6.

⁵⁾ Ned. vert. van Zuidema en Douma p. 148.

⁶⁾ 'Hoc Mattheus agens hominem generaliter implet / Marcus ut alta fremit vox per deserta leonis / Iura sacerdotii Lucas tenet ore iuveni / More volans aquilae verbo petit astra Johannes / Quatuor hi proceres una te voce canentes / Tempora seu titidem latum spargentur in orbem.'

(Pasch. carm. 1, 355-361.)

⁷⁾ De toewijzing van de kerk aan de H. Margaretha als patrones, zoals bijv. in de Voorlopige Lijst van Monumenten gebeurt, moet op een vergissing berusten. Het kerkerekeningboek van Bozum spreekt duidelijk van '...ontfensen van Sinte Marten patroen to Bosum...'. (Sipma, deel III, p. 113.)

⁸⁾ Uitg. Wumkes p. 44.

⁹⁾ Uitg. Wumkes p. 39.

¹⁰⁾ Ned. vert. van Zuidema en Douma p. 176.

Belangrijkste literatuur

- F. v. d. Meer, *Maestas Domini*, Roma, 1938.
- H. Schrade, *Die romanische Malerei. Ihre Maestas*, Köln, 1963.
- H. B. Meyer, *Zur Symbolik frühmittelalterlicher Maestabilder*, in: *Das Münster*, 14, Heft 3/4, 1961, p. 73-88.
- D. Bouvy, *Aantekeningen bij de onlangs ontdekte schilderijen in Groningen, Friesland en Drenthe*, in: *Katholiek Bouwblad*, jrg. XVIII, (1951), p. 404 e.v.
- D. Bouvy, *De Ned. Herv. Kerk te Bozum*, in: *Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jrg. 8, (1955), p. 101 e.v.
- R. Meischke, *Het kleurenschema van de Middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen*, in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkun-*
dige Bond, 6e serie, jrg. 65, (1966), p. 57 e.v.
- J. J. Spahr van de Hoek, *It rjochter stik fan it Fresko yn 'e Boazumer tsjerke*, in: *It Beaken*, jrg. VII.
- P. Sipma, *Oud-Friese Oorkonden*, 3 dln., Den Haag, 1927-1941, deel III, 39, *Kerkerekeningboek van Bozum*, p. 84 e.v.
- D. A. Wumkes, *Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum*, Bolsward, 1929.
- A. W. Wijbrands, *Gesta Abbatum Orti Sancte Marie*, Leeuwarden, 1879.
- W. Zuidema en J. Douma, *Emo en Menko, Kronieken van de abdij Bloembhof te Wittewierum*, Utrecht, 1938.